

УДК 37.018.593(430)

*Анна Пучко,
аспірант кафедри педагогіки
Донбаського державного
педагогічного університету*

ВПЛИВ ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАННЯ У ВАЛЬДОРФСЬКИХ ШКОЛАХ НІМЕЧЧИНИ НА ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ЇЇ ВИПУСКНИКІВ

У статті подано результати наукових розвідок, що стосуються аналізу долі випускників вальдорфських шкіл, їх подальшого становлення, життєвого самовизначення і професійного успіху; визначено вплив ефективності методів навчання у вальдорфських школах Німеччини, запропонованих відомим реформатором Р. Штайнером, на професійне становлення її випускників; розглянуто загальні професійні вподобання вальдорфських учнів стосовно майбутньої професії; подано загальну характеристику випускника вальдорфської школи.

Ключові слова: ефективність навчання, професійне становлення, учень вальдорфської школи, випускник вальдорфської школи, вальдорфська школа, Р. Штайнер.

В статье представлены результаты научных исследований, в которых дается анализ судеб выпускников вальдорфских школ, их дальнейшего становления, жизненного самоопределения и профессионального успеха; определено влияние эффективности методов обучения в вальдорфских школах Германии, предложенных известным реформатором Р. Штайнером, на профессиональное становление ее выпускников; рассмотрены профессиональные предпочтения вальдорфских учеников в выборе будущей профессии; подана общая характеристика выпускника вальдорфской школы.

Ключевые слова: эффективность обучения, профессиональное становление, ученик вальдорфской школы, выпускник вальдорфской школы, вальдорфская школа, Р. Штайнер.

In the article the results of scientific researches which concern the analyses of fate of the Waldorfschool-leavers, their further formation, self-determination in life and professional success are presented; the influence of the effectiveness of teaching methods at Waldorfschools in Germany, which were offered by the famous reformer R. Steiner, on the professional formation of their school-leavers is determined; the professional preferences of Waldorfschool-leavers towards their future profession are given; the general characteristic of the Waldorfschool-leaver is presented.

Key words: the effectiveness of teaching, professional formation, the pupil of the Waldorfschool, the Waldorfschool-leaver, Waldorfschool, R. Steiner.

На думку німецьких учених, істотною особливістю сучасної педагогічної науки є те, що істинні результати роботи педагогічних колективів шкіл можна побачити на етапі становлення і в процесі трудової діяльності їх випускників [9, с. 328]. У центрі уваги вчених – як великі групи випускників, так і окремі особистості з їх успіхами і невдачами, на які так чи інакше вплинула школа.

Такий погляд на шкільну освіту, на наше переконання, заслуговує на увагу українських педагогів. Мусимо констатувати, що дослідження життєвих успіхів учнів тієї чи іншої школи, гімназії чи ліцею – явище нове для української педагогіки. Склалось так, що у вітчизняній освіті не існує традиції проводити подібні аналітичні студії і виявляти, що з умінь і навичок, які прищеплювались упродовж 11 років учителями, дійсно стало в нагоді колишнім учням у їх подальшому становленні, на які аспекти виховання слід звернути більш прискіпливу увагу, які методи є більш ефективними в цьому процесі.

Постійне й упереджене ставлення до вальдорфських шкіл представників традиційних навчальних закладів, зумовило початок наукових досліджень долі випускників вальдорфських шкіл, їх подальшого становлення, життєвого самовизначення, кар'єрного успіху тощо. Ця проблема залишається в центрі уваги педагогічної громадськості тривалий час, про що свідчать наукові праці і студії, підготовлені німецькими вченими (Г. Барц, А. Бонгьоффер, А. Гельмундт, Т. Гензіке, Л. Гесслер, Д. Рандолль).

Згодом ці студії стали традиційними для німецької педагогіки, що зумовило їх щире бажання довести широкому загалу інформацію про успішність і ефективність методів навчання, запропонованих відомим реформатором Р. Штайнером.

Подібні студії мають неабияке значення, оскільки, як стверджує автор одного з подібних досліджень Л. Гесслер, ніхто не може краще розповісти про плюси й мінуси педагогічної системи ніж люди, які відчули її безпосередній вплив, і які на прикладі свого життєвого досвіду можуть розповісти, як вони після закінчення вальдорфських навчальних закладів пристосовувались до реалій життя; яким чином їм вдалося встановити контакт зі своїми однолітками, які навчались у традиційних школах; чи погодились би вони ще раз пройти той шлях під керівництвом своїх учителів, котрий був ними здійснений [6, с. 33].

Заслуговує уваги думка німецької дослідниці А. Гельмундт, згідно з якою насіння, посаджене вчителями вальдорфських шкіл, проростає не одразу, а лише через деякий час після закінчення школи [7, с. 3], саме тому в контексті нашого дослідження ми не можемо залишити поза увагою біографії колишніх вальдорфських учнів, адже тільки з плином часу вчителі можуть здійснити аналіз результатів своєї діяльності, виявити плюси та мінуси, виправити помилки й намітити шляхи вдосконалення

своєї педагогічної майстерності.

Мета статті – визначити вплив ефективності навчання у вальдорфських школах на подальший розвиток, життя і долю її випускників.

Своєрідність вальдорфської системи навчання розкривається в кількох аспектах. Насамперед, у тому, що виховання у вальдорфській педагогіці – це мистецтво сприяння розвитку індивідуальності людини [13, с. 122]. Вальдорфська школа орієнтується не на загальні суспільні чи економічні інтереси, а на окремого учня, його світосприйняття, погляди й переконання, на його знання й питання, що є незрозумілими саме для нього, на його соціокультурне та релігійне походження [11, с. 175], вона надає беззаперечну перевагу внутрішній і зовнішній диференціації, яка є стрижневою ознакою системи навчання за методикою Р. Штайнера.

Окрім того, у вальдорфських школах, на відміну від державних загальноосвітніх закладів, метою яких є досягнення учнями певного рівня знань зі шкільних дисциплін, діти вивчають не тільки різноманітні дисципліни й удосконалюють соціальні компетенції, розвивають навички прийняття правильних рішень у різних ситуаціях, пов'язаних із подальшою професійною зайнятістю, повсякденним життям [13, с. 122]. Безсумнівно, випускники вальдорфських шкіл у певному сенсі різняться від своїх однолітків.

Аналіз науково-педагогічних джерел [1; 6; 7; 10; 12; 13] переконує, що цьому сприяють притаманні вальдорфській педагогіці ознаки, а саме, введення уроків іноземної мови та занять із мистецтва вже з першого класу, надання особливої уваги заняттям, на яких розвивається образне мислення та творча фантазія, диференціації учнів на заняттях із ремесла, починаючи з 6 класу і під час практики на виробництві, диференціації занять з релігії, відсутність оцінювання знань у балах до 8 класу.

При цьому важливо наголосити, що мистецтво у вальдорфській педагогіці – це, передусім, не мета, а лише педагогічний засіб. Як стверджують вчителі вальдорфських шкіл, завдяки заняттям із мистецтва вони прагнуть уникнути однобічного інтелектуального розвитку учнів, яке притаманне навчанню в державних школах [8, с. 416]. Саме на цих уроках у дітей формуються навички поведінки серед однолітків відповідно до загальноприйнятих норм і правил.

Ураховуючи процеси активної глобалізації суспільства, відкриття кордонів між державами, поширення міжкультурного спілкування, Європейського освітнього простору, вальдорфська школа запровадила вивчення іноземної мови з першого класу [13, с. 123]. Це, на думку вчителів вальдорфських шкіл, дозволяє ще у молодшому шкільному віці формувати потребу постійного оновлення знань через ознайомлення з культурою і традиціями народів тих країн, мову яких вони починають вивчати.

Уроки, на яких розвивається образне мислення та творча фантазія, вчать сприймати природу й людей не однобічно, в квалітативній площині (сьогодні це є загальноприйнятим у світі), а в квантитативному сенсі. Завдяки цьому вальдорфські школи формують у своїх учнів рівноцінне ставлення до науки, мистецтва і релігії, не акцентуючи уваги на жодному з перелічених аспектів.

Особлива роль у вальдорфській школі надається заняттям із ремесел. Практичні навички, що формуються в учнів на уроках ткацтва, в'язання, переплітання книг, гончарства, обробки металів, дерева тощо розвивають креативність, вільне мислення, самостійність і витримку [8, с. 417]. Наголосимо, під час таких занять особливо важливу роль відіграє диференціація учнів за їх нахилами і вподобаннями. Нажаль у звичайних школах дуже часто цьому взагалі не приділяється увага.

Про дійсно велике значення занять із ремесел у вільних школах Р. Штайнера свідчить план вальдорфської школи в м. Герне [6, с. 259], на якому з 29 автономних будівель 15 зображених об'єктів – це спеціалізовані майстерні, у яких діти отримують цінний практичний досвід.

Безперечно, важливим для свідомого формування конфесійної причетності є внутрішня диференціація в класах, яка уможлиблює вільне відвідування учнями одного з занять, що проводиться представником того чи іншого релігійного напрямку [13, с. 122]. Ключовим і важливим моментом у цьому є те, що діти одного класу з різними релігійними переконаннями не тільки вчать разом, а й, розходячись на уроки релігії по різних класах, глибоко усвідомлюють що протягом всього навчання у вільних школах Р. Штайнера вчать толерантному ставленню до представників інших релігійних конфесій, що в історії Німеччини є особливо важливим.

Прагнення вальдорфських учителів уникати оцінювати досягнення учня у період навчання до 8 класу викликає багато нарікань з боку представників традиційних шкіл. Однак, твердження «навчання у школах Р. Штайнера відбувається за допомогою гри, яку не можна оцінити» не має під собою жодного підґрунтя. Перед закінченням школи вальдорфські учні отримують докладні характеристики, у яких йдеться про їх успіхи, прогрес у навчанні, задатки тощо [8, с. 416]. На наше переконання, подібні «атестати» яскраво свідчать про сприйняття дитини в цих школах не як неперсоніфікованого учня, а, передусім, як різнобічної особистості. Логічно, що у балах можна показати успішність учня з різних предметів, але ж різносторонність, самобутність та індивідуальність людини не можна виміряти оцінками!

Саме ця особливість вальдорфських шкіл є причиною дискусій щодо того, яке майбутнє мають випускники вальдорфських шкіл. Ці сумніви зумовлені, передусім, відсутністю можливості отримати атестат з оцінками

для подальшого навчання у ВНЗ, як в інших начальних закладах цього рівня (задля цього учні випускних класів вальдорфських шкіл мають проходити підсумкові тести в інших школах).

Слід зазначити, що така позиція не має під собою підґрунтя.

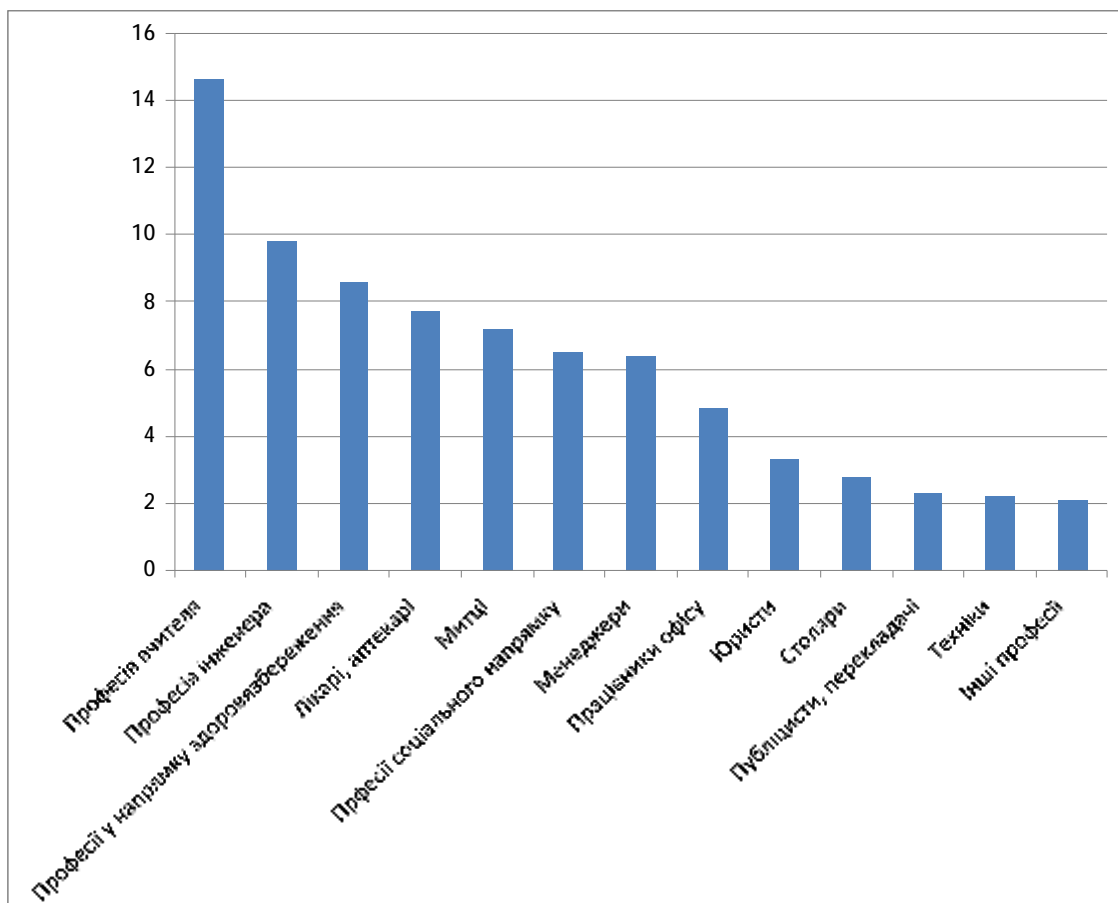
По-перше, незважаючи на той факт, що навчальні плани вальдорфських шкіл суттєво відрізняються від планів шкіл державного зразку, їх учні успішно складають випускні іспити і не позбавляються можливості отримати вищу освіту [8, с. 416].

По-друге, успішність у навчанні вальдорфських учнів є константною величиною. Так, 46 % випускників вальдорфських шкіл мають закінчену вищу освіту, у той час, коли лише 12 % колишніх учнів шкіл державного зразку Німеччини отримали дипломи ВНЗ [3, с. 60]. Ці дані слід інтерпретувати не тільки з огляду на готовність випускників (незалежно від типу школи, яку вони закінчили) вступати до вищих навчальних закладів, а, що є більш важливим, з огляду на спроможність і на наявність стимулу і бажання закінчити вищу освіту і отримати диплом. Як свідчать наведені вище статистичні дані, у досягненні цієї мети не викликає сумнівів превалювання вальдорфських учнів над учнями звичайних шкіл.

По-третє, принцип індивідуального підходу до кожного учня, згідно з яким дитина отримує відповідне її задаткам і розвитку завдання та оцінку за його виконання [13, с. 124], суттєво допомагає розкрити різнобічні таланти молодій людині ще на етапі навчання у середній ланці школи. У старших класах учень може пересвідчитись у правильності вибору майбутньої професії на практиці, тому більшість учнів вільних шкіл Р. Штайнера після закінчення школи мають чіткі уявлення щодо фаху, який вони будуть вивчати у вищій школі.

На сьогоднішній день одне з найбільш ґрунтовних досліджень проблеми професійного розвитку вальдорфських учнів, проведене А. Бонґоффер, свідчить про таке: 78 % опитаних випускників вальдорфських шкіл отримали одну професію, 18,6 % – дві, 2,6 % – три професії. Крім цього, лише 1 % вальдорфських учнів не продовжує навчання після школи. Це дуже високий результат успішності в порівнянні з державними школами, де цей показник складає 19 % [3, с. 51].

Як доводить А. Бонґоффер, 14,6 % опитаних випускників вальдорфських шкіл – обрали професію вчителя, 9,8 % – інженера, 8,6 % – професію у галузі охорони здоров'я, 7,7 % стали лікарями та аптекарями, 7,2 % – митцями, 6,5 % – соціальними працівниками, 6,4 % – менеджерами, 4,8 % – офісними працівниками, 3,3 % – юристами, 2,8 % – столярами, 2,3 – публіцистами та перекладачами, 2,2 % – техніками, 2,1 % обрали професії інших напрямків [3, с. 52]. Для більш кращого сприйняття цієї інформації подамо наведені дані у вигляді діаграми.

Діаграма 1.1. Професії випускників вальдорфських шкіл

Ці дані яскраво підтверджують: вальдорфська педагогіка виховує в своїх учнів, передусім, гуманне ставлення до людей. Не дивлячись на явний пріоритет ручної праці протягом усього часу навчання, як бачимо, більшість вальдорфців обирає професії, пов'язані з педагогічною та медичною діяльністю. Це підтверджує спроможність учнів перемагати проблеми соціального характеру, що часто пророкують дітям, які навчаються за методикою Р. Штайнера.

Якщо ж розглянути загальні професійні вподобання вальдорфських учнів, то виявляється, що найбільш частіше вони обирають професії, пов'язані зі спілкуванням із людьми, меншою популярністю серед колишніх учнів вільних шкіл Р. Штайнера користуються професії в галузі мистецтва; потім – професії з соціальної допомоги; далі – професії, в рамках яких можна надавати поради чи посередницькі послуги; професії, пов'язані з ремеслом; професії журналіста чи публіциста [4, с. 97].

Суттєвим для нашого дослідження є те, що учні, які відвідували школи Р. Штайнера з першого по тринадцятий клас, набагато частіше у порівнянні з іншими професіями реалізовували себе або в галузі медицини, або в галузі соціальної допомоги.

Аналіз офіційної статистики загальнонімецького масштабу дозволяє констатувати, що колишні вальдорфські учні в 10 разів частіше за випускників інших загальноосвітніх закладів обирають професії гуманітарного напрямку та професії, пов'язані з природничими науками, а професії, пов'язані з мистецтвом – у 9 разів частіше. Що ж стосується окремих професій, то випускники вальдорфських шкіл у 4,8 рази частіше аніж учні державних шкіл обирають професію вчителя, у 4 рази частіше – професію інженера. Майже в 7 разів більше дітей, які закінчили вальдорфську школу, стають лікарями чи аптекарями, удвічі більше випускників шкіл Р. Штайнера вивчають після школи фах, пов'язаний із соціальним доглядом. Натомість, випускники шкіл державного зразку більше ніж удвічі частіше стають офісними працівниками і частіше реалізують себе у торгівельній галузі [3, с. 59]. Ці факти свідчать про те, що економіка не є профільним орієнтиром вальдорфської педагогіки. Що стосується професій, які обрані випускниками вальдорфських шкіл, то можна пересвідчитись, що більшість із них обрали спеціалізацію гуманітарного напрямку.

Важливим критерієм успішності для переважної більшості людей сьогодні є успішна реалізація в професії. Провівши ретельне дослідження цієї проблеми, Г. Барц дійшов таких висновків: тільки 22 % колишніх учнів шкіл Р. Штайнера скептично ставляться до професії, якою вони займаються. Інші респонденти стверджують, що професія приносить їм велике задоволення і відчуття щастя. При чому, для більшості випускників, які взяли участь в опитуванні, фінансовий аспект професійної діяльності поступається емоційному задоволенню від виконуваної роботи та від можливості реалізовувати себе [2, с. 311].

Проаналізувавши вплив вальдорфської школи на професійне становлення її випускників, вважаємо за доцільне простежити, яким чином навчання в школах Р. Штайнера допомагає сформувати правильні орієнтири і в інших сферах життєдіяльності своїх колишніх учнів.

Не є секретом той факт, що у сьогоднішній Німеччині, як і в багатьох європейських країнах, пріоритетом для багатьох дорослих не є родина, дім чи сімейний затишок. Кар'єра, успішна реалізація у професійній діяльності, накопичення капіталу стали тими цінностями, які приваблюють все більше молодих людей, спричиняючи тим самим відмову від створення сім'ї та народження дітей. Визначені під час навчання в школі життєві орієнтири втілюються протягом перших десятиріч самостійного життя людини.

Відомо, що на поч. ХХІ ст. спостерігається зміщення акцентів суспільства у бік накопичення матеріальних благ. Натомість, як свідчать результати дослідження Т. Гензіке, цінності колишніх вальдорфських учнів не відповідають загальнонімецьким. Так, подружнє життя за своєю важливістю для випускників вальдорфських шкіл за п'ятибальною шкалою

було оцінено у 4,6 бали; спілкування з друзями – у 4,3 бали; проведення часу з дітьми – у 4,2 бали; надання допомоги іншим людям – у 4,1 бали; здійснення подорожей у незнайомі місця у 4,1 бали; удосконалення своїх професійних навичок – 3,9 балів [5, с. 103].

Ці результати переконливо показують, для випускників шкіл Р. Штайнера беззаперечною цінністю є сім'я. Але якщо про повернення до родинних ідеалів у сьогodнішній Європі говорять дуже багато, то досить незвичним є такий життєвий орієнтир вальдорфських учнів як готовність колишніх надавати свою допомогу іншим. Безперечно, це – та якість, до формування якої мають прагнути всі загальноосвітні навчальні установи.

Здійснений нами аналіз дозволяє зробити висновок щодо способу життя, який обирають колишні вальдорфці. На противагу багатьом громадянам Німеччини, для яких найкращим є пасивний відпочинок удома, колишні вальдорфські учні обирають активний спосіб життя, який включає не лише спілкування з родиною та друзями, а й подорожі. Бажання отримати нові знання та емоції – риса, яка завжди вирізняла вальдорфських учнів від їх однолітків.

Наведені нами факти у своїй більшості є такими, що позитивно характеризують діяльність вальдорфських шкіл і успішність у професійному й життєвому становленні їх випускників.

Отже, як і будь яка інша навчальна система, вальдорфська школа має свої переваги і недоліки, однак, із усіх опитаних випускників шкіл Р. Штайнера 83,7 % ще раз погодились би закінчити навчання саме у вальдорфських школах, навіть якщо б вони мали вибір відвідувати навчальні заклади іншого типу [10, с. 56].

Самі колишні випускники вважають, що вальдорфська школа сформувала в них вміння вчитися і відчувати задоволення від процесу навчання; допомогла відшукати орієнтири для подальшого навчання; викликала зацікавлення до дискусій на суспільно-політичні теми; сформувала практичні навички, необхідні у повсякденному житті; розвинула вміння критичного мислення й судження; навчила вислуховувати й поважати думки і погляди іншої людини; й навчила отримувати задоволення від вивчення інших культур і традицій різних народів [11, с. 203].

Що ж стосується соціальних навичок, сформованих в учнів під час навчання у вальдорфських школах, то самі випускники називають, передусім, уміння поважати більш слабкого, почуття відповідальності по відношенню до інших людей і навколишнього середовища, толерантність до протилежної думки, здатність співпрацювати з іншими людьми, спроможність вирішувати конфліктні ситуації разом із іншими.

Самі теоретики вальдорфського руху [2; 3; 10] стверджують, що, беручи до уваги всі позитивні аспекти діяльності вальдорфських шкіл, беззаперечною є думка щодо необхідності подальшого розвитку цих шкіл для того, аби вони могли відповідати вимогам сучасного суспільства.

Спираючись на результати досліджень Г. Барца [2], А. Бонгьоффер [3], Т. Гензіке [5], Д. Рандолля [11], вважаємо за доцільне подати загальну характеристику випускника вальдорфської школи.

Отже, випускник вільної школи Р. Штайнера – це впевнена у своїх знаннях високоосвічена, космополітична та толерантна особистість із глобальним типом мислення, яка може критично оцінювати сучасні глобалізаційні тенденції та зміни. Прагнення досягнути успіху в професійній діяльності – мета випускника вальдорфської школи, але досягати її за будь-яку ціну він не буде. Інтелект для колишнього учня-вальдорфця – найцінніший здобуток, стиль життя для нього буде гармонійним у тому випадку, коли буде досягнуто баланс між тілом, душею та духом.

Викладені у статті факти дозволяють констатувати:

- диференційований спосіб викладу навчального матеріалу, особлива роль уроків із мистецтва та занять із ремесла, викладання іноземної мови з першого класу, введення практики на виробництві з 6/9 класу, відмова від оцінок до 8 класу певним чином впливають на те, що більшість випускників вальдорфських шкіл вступають до вищих навчальних закладів, які успішно закінчують;

- випускники вальдорфських шкіл складають гідну конкуренцію колишнім учням інших навчальних закладів і можуть з успіхом реалізовувати себе в обраній професії, пристосовуючись до всіх викликів суспільства, при цьому колишні учні вальдорфських шкіл реалізують себе саме у тій галузі, професію з якої вони вивчали після закінчення школи, що вказує на свідомість вибору фаху на старшому ступені навчання;

- індивідуальний підхід до учнів на уроках релігії та мистецтва у вальдорфських школах сприяє формуванню у випускників вальдорфських загальноосвітніх закладів толерантного ставлення до оточуючих упродовж усього подальшого життя та надання таким життєвим цінностям як родина та діти першочергового значення.

Проведене дослідження уможливило твердження, що вальдорфські школи не тільки складають гідну альтернативу іншим видам навчальних закладів, але й віддзеркалюють об'єктивні факти численних досліджень, у багатьох аспектах навчально-виховного процесу можуть стати прикладом для інших шкіл, зокрема, державного зразку.

Можливості використання позитивного досвіду вальдорфських шкіл в українському освітньому просторі – мета нашого подальшого наукового пошуку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Barz H. Intentionen und Hauptergebnisse der Untersuchung «Absolventen von Waldorfschulen» / Heiner Barz, Dirk Randoll // Absolventen von Waldorfschulen. Eine empirische Studie zu Bildung und Lebensgestaltung / Heiner Barz, Dirk Randoll. – Wiesbaden : VS Verlag für

- Sozialwissenschaften, 2007. – S. 13–23.
2. Barz H. Was ehemalige Waldorfschüler über ihre Schule denken / Heiner Barz, Sylva Panyr // Absolventen von Waldorfschulen. Eine empirische Studie zu Bildung und Lebensgestaltung / Heiner Barz, Dirk Randoll. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. – S. 237–321.
 3. Bonhoeffer A. Berufliche Entwicklungen ehemaliger Waldorfschüler / Anne Bonhoeffer, Michael Brater // Absolventen von Waldorfschulen. Eine empirische Studie zu Bildung und Lebensgestaltung / Heiner Barz, Dirk Randoll. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. – S. 45–99.
 4. Brater M. Bildungs- und Berufsbiographien ehemaliger Kasseler Waldorfschüler / Michael Brater, Ernst-Ulrich Wehle. – Frankfurt a. M. : Verlag Moritz Diesterweg GmbH & Co, 1982. – S. 27–92.
 5. Gensicke T. Lebensorientierungen von Waldorfschülern / Thomas Gensicke // Absolventen von Waldorfschulen. Eine empirische Studie zu Bildung und Lebensgestaltung / Heiner Barz, Dirk Randoll. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. – S. 101–131.
 6. Gessler L. Bildungserfolg im Spiegel von Bildungsbiographien. Studien zur Bildungsreform / Luzius Gessler. – Frankfurt am Main : Verlag Peter Lang, 1988. – 299 s.
 7. Hellmundt A. Waldorfschule – und dann... Ein Biografie-Lesebuch / Astrid Hellmut, Dorothee Kionke. – Berlin : H+P Druck, 2004. – 87 s.
 8. Hobmair H. Пädagogik / Hermann Hobmair. – [3 Auflage, korrigierter Nachdruck]. – Troisdorf : Bildungsverlag, 2002. – 436 s.
 9. Loebell P. Biographische Wirkungen der Waldorfschule / Peter Loebell // Absolventen von Waldorfschulen. Eine empirische Studie zu Bildung und Lebensgestaltung / Heiner Barz, Dirk Randoll. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. – S. 323–375.
 10. Prummer C. Bildungslaufbahnen ehemaliger Waldorfschüler – Eine Untersuchung der Geburtsjahrgänge 1946 und 1947 / C. v. Prummer, U. Hoffmann, D. Wieder. – Stuttgart : Pädagogische Forschungsstelle beim Bund der Freien Waldorfschulen e. V., 1978. – S. 13–17.
 11. Randoll D. Die Zeit in der freien Waldorfschule / Dirk Randoll // Absolventen von Waldorfschulen. Eine empirische Studie zu Bildung und Lebensgestaltung / Heiner Barz, Dirk Randoll. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. – S. 175–235.
 12. Randoll D. Eckdaten der Fragebogenerhebung der Untersuchung «Absolventen von Waldorfschulen» / Dirk Randoll // Absolventen von Waldorfschulen. Eine empirische Studie zu Bildung und Lebensgestaltung / Heiner Barz, Dirk Randoll. – Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. – S. 33–43.
- Schopf-Beige M. Bestanden. Lebenswege ehemaliger Waldorfschüler / Monika Schopf-Beige. – Stuttgart : Verlag Freies Geistesleben, 2004. – 135 s.